

Gevangen voorouders

Onderzoek in negentiende-eeuwse gevangenisarchieven*

door R.J.F. VAN DRIE

Inleiding

Tot voor een tiental jaren waren veel genealogische onderzoekers van mening dat het werkelijke onderzoek pas begon op het moment dat, teruggaand in de tijd, de magische grens 1811 was gepasseerd: in het grootste deel van het land het beginjaar van de burgerlijke stand. In de jaren tachtig is hier verandering in gekomen. Er bestaat nu grotere belangstelling voor negentiende-eeuwse archieven. In de eerste plaats is dit het gevolg van de toegenomen beschikbaarheid en toegankelijkheid van negentiende-eeuws **archiefmateriaal**. Inventarisatie van archieven heeft een stimulerende invloed gehad.

In de tweede plaats is de belangstelling aangewakkerd door cursussen die voor genealogisch geïnteresseerden zijn gegeven. Zo stimuleerde de door Teleac in samenwerking met het Centraal Bureau voor Genealogie opgezette cursus "Van stamboom tot **familiegeschiedenis**" het gebruik van negentiende-eeuwse notariële en rechterlijke archieven en specifiek negentiende-eeuwse bronnen als memories van successie, patentregisters, kohieren van hoofdelijke omslag, het kadaster etc. Illustreerend is in dit verband, dat in het bij de cursus behorende boekevenveel plaats is ingeruimd voor de negentiende eeuw als voor de daaraan voorafgaande honderd jaar.' De grote "rijkdom" van de negentiende-eeuwse overheidsadministratie biedt de onderzoeker bijzondere mogelijkheden om het raamwerk van genealogische gegevens uit te bouwen tot een familiegeschiedenis.

De verbeterde toegankelijkheid door inventarisatie geldt ook voor de archieven van negentiende-eeuwse **strafinstellingen**,² een bron die niet ter sprake kwam in het hiervoor genoemde handboek. Deze archieven bevatten velerlei materiaal dat de genealogische onderzoeker met "gevangen voorouders" (of verwanten) de mogelijkheid biedt een kleurrijk stukje familiegeschiedenis te schrijven. Hij moet hiervoor wel enigszins de weg in de bronnen kennen. Dit artikel heeft als doel de grote lijnen van het onderzoek uit te zetten.

De kans dat men tijdens genealogisch onderzoek stuit op een familielid dat enige tijd in de gevangenis doorbracht is groter dan men misschien geneigd zou zijn te denken. In de eerste plaats was de negentiende-eeuwse rechter wat sneller met het uitdelen van een **vrijheids-**

* Bewerkte tekst van een lezing gehouden op 15 september 1990 in het Jaarbeurs Congressentrum te Utrecht tijdens het symposium "De jaren negentig in genealogisch perspectief". Dit symposium werd georganiseerd ter gelegenheid van het 45-jarig bestaan van het Centraal Bureau voor Genealogie.

straf dan tegenwoordig het geval is en bovendien werd volop gebruik gemaakt van de mogelijkheid om een geldboete te vervangen door een of meer dagen in de gevangenis.

Dit laatste wordt ons duidelijk wanneer wij een willekeurig gevangenenregister van een huis van bewaring opslaan. Nemen we bijvoorbeeld het register van het huis van bewaring te Leiden ter hand over de periode 1849-1854³, dan valt op hoe groot het aantal personen is dat een of enkele nachten doorbracht vanwege het overtreden van een van de plaatselijke verordeningen.

Om een aantal voorbeelden te geven: één dag gevangenisstraf zaten de volgende overtreders uit: een bakker die zijn roggebrood had gebakken vermengd met zemelen; een andere bakker wiens tarwebrood gewogen en te licht bevonden was; een tapper die na sluitingstijd nog drank had geschonken, evenals **degenen** die op dat moment nog aanwezig waren in zijn tapperij; een spuitknecht die niet op was komen dagen bij een brandalarm; een melkslijter die zich voort had laten trekken gezeten op zijn hondekar; een **sjouwer** die op zondag zonder toestemming openbare arbeid had verricht; een arbeider die met zijn kruiwagen op de klinkerweg had gereden en een baggerman die zijn volgeladen baggerschuit 's-nachts onbeheerd had achtergelaten. Dit waren kleine vergrijpen waarbij de overtreders de keuze kregen tussen enkele guldens boete of een vervangende gevangenisstraf. Velen kozen voor het laatste omdat men eenvoudigweg niet beschikte over dit geld of omdat een dag zitten de goedkoopste oplossing was. Men had dan bijvoorbeeld de keuze tussen een dag gevangenis en het inleveren van een weekloon.

Een vergelijking van het aantal gevangenen in het midden van de vorige eeuw met het huidige aantal is in dit verband illustratief. Zo rond 1850 telden de gevangnissen samen tussen de 3500 en 5000 gevangenen (de bedelaarsgestichten niet meegerekend). **Tegen-**

Werkzaal op de zolder van de vrouwengevangenis te Gouda omstr. 1840
(uit: *Nederlanders door Nederlanders geschetst* (Amsterdam 1842))

woordig ligt dit aantal op 5000. Dat betekent dat de gevangenisbevolking 140 jaar geleden even groot was als nu, terwijl de bevolking inmiddels vervijfvoudigd is.⁴

Aanleiding voor het onderzoek

In de meeste gevallen stuiten wij bij toeval op negentiende-eeuwse verwanten die in de gevangenis hebben gezeten, bij onderzoek in de voor de hand liggende bronnen als bevolkingsregister, burgerlijke stand en militair stamboek.

Het kan bijvoorbeeld zijn dat men in het bevolkingsregister achter een naam een aantekening vindt als "gevangene" of de opmerking "in arrest". Ook het aangeven van het overlijden (soms zelfs geboorte) van een familielid door de cipier van een strafgevangenis zet ons op het spoor. Een andere aanleiding tot verder onderzoek naar het **gevangenisverleden** van een voorouder kan een strafblad zijn dat vermeld wordt in een militair stamboek.

Sommigen hebben deze papieren aanleidingen niet nodig: zij willen het waarheidsgehalte natrekken van een verhaal in de familie dat overgrootvader vastgezet heeft wegens diefstal.

Een gevangene liet de nodige papieren sporen na. De kunst is nu deze sporen terug te vinden in de grote papierberg die de negentiende-eeuwse overheidsadministratie vormt.

Daarvoor is in de eerste plaats enige kennis nodig van de rechterlijke organisatie en van de inrichting van het gevangeniswezen. We zullen daarom eerst korte tijd stil staan bij deze twee onderwerpen voordat we komen tot een uiteenzetting van het onderzoek zelf.

Rechterlijke organisatie

Het zal duidelijk zijn, dat er een nauwe relatie bestaat tussen het gevangeniswezen en de rechterlijke macht. Zo was om een verdachte vast te kunnen zetten een bevel van justitiële zijde nodig. En aan elke vrijheidsstraf ging een proces vooraf dat werd afgesloten met een vonnis.

In de organisatie van het negentiende-eeuwse gevangeniswezen weerspiegelt zich de rechterlijke organisatie. Voor een juist begrip van de organisatie van het gevangeniswezen is het daarom nodig daarbij even stil te staan.⁵

In de Franse tijd werd het rechtssysteem volledig gereorganiseerd. Het oude systeem kende een grote lokale en regionale verscheidenheid. Met de inlijving bij het Franse keizerrijk werd een nieuwe rechterlijke organisatie ingevoerd. Rechtspraak was voortaan een zaak van de centrale overheid.

De rechterlijke organisatie kende vier niveaus: landelijk-, provinciaal-, **arrondissements-** en kantonnaal niveau, met op elke laag een rechterlijke instelling. Deze gelaagdheid is tot op de dag van vandaag blijven bestaan. In de loop der tijd werden wel veranderingen aangebracht in benaming, bevoegdheden en aantal van de rechterlijke instellingen. Op kantonnaal niveau bijvoorbeeld werden de rechtbank van enkele politie en het vrederecht in 1838 samengevoegd tot kantongerecht. De rechtbank van eerste aanleg ging in dat jaar arrondissementsrechtbank heten. Het aantal kantons daalde in de loop der tijd van ruim 150 naar de tegenwoordige 62.

Deze rechterlijke instellingen hielden zich bezig met verschillende vormen van rechtspraak. In dit kader is vooral van belang welke consequenties de indeling in vier niveau's voor het strafrecht had. Voor welke rechterlijke instelling een bepaald proces in eerste

instantie gevoerd diende te worden hing samen met de aard van het strafbare feit.

De Franse *Code pénal*, waarop het Nederlandse strafrecht tot de invoering van het nieuwe *Wetboek van Strafrecht* in 1886 grotendeels gebaseerd was, kende drie soorten strafbare feiten: overtreding (contravention), wanbedrijf (délit) en misdad (crime).

Een overtreding, bijvoorbeeld het zich niet houden aan een plaatselijke verordening of het plegen van een kruimeldiefstal, hoorde in eerste instantie tot de competentie van de kantonnale rechter.

Over wanbedrijven werd op arrondissementsniveau recht gesproken. Het ging hierbij om zwaardere vergrijpen, bijvoorbeeld een diefstal boven een bepaald bedrag of een vechtpartij waarbij gewonden waren gevallen. Ook landloperij en bedelarij werden als wanbedrijven beschouwd.

De gerechtshoven hielden zich in eerste instantie bezig met misdaden, zoals moord.

Op landelijk niveau was er dan nog, als hoogste beroepsinstantie, de Hoge Raad der Nederlanden.

Gekoppeld aan de driedeling in strafbare feiten was een driedeling in straffen: van het laagste naar het hoogste niveau: politiestraffen, correctionele straffen en criminele straffen. Het is nodig deze begrippen te kennen om het spraakgebruik dat we terugvinden in de gevangenisadministratie te begrijpen. Een correctionele gevangenisstraf van drie maanden bijvoorbeeld is opgelegd door een rechtbank (- van eerste aanleg, *arrondissements-*) in verband met het plegen van een wanbedrijf.

We zouden het voorgaande als volgt kunnen samenvatten: hoe zwaarder de straf die gekoppeld was aan bepaald strafbaar feit, des te hoger de instantie die recht sprak. Voor de organisatie van het gevangeniswezen is het belangrijk dit te onthouden.

Het gevangeniswezen voor de Franse tijd

Ook het stelsel van straffen onderging een verandering in de Franse tijd.

Van het opleggen van een vrijheidsstraf werd in de rechtspraak voor de Franse tijd slechts spaarzaam gebruik gemaakt.⁶ Men gaf over het algemeen de voorkeur aan de andere vormen van straf: lijfstraf (geseling, brandmerken), ontorende straf (**tepronkstelling**), verbanning en doodstraf. Zij die veroordeeld waren tot vrijheidsstraf brachten hun straf tijd door in zogenaamde tuchthuizen, naar de daar beoefende werkzaamheden ook wel rasp- of spinhuis genoemd. Deze tuchthuizen waren, in navolging van het in 1595 in Amsterdam gestichte rasphuis, gevestigd in de grote Hollandse steden en buiten Holland in steden als Leeuwarden, Groningen, Zwolle, Utrecht, Breda en 's-Hertogenbosch.

De gevangenis te Zwolle bijvoorbeeld, die dienst deed als provinciaal tuchthuis, herbergde in de periode 1742-1795 391 gevangenen. Het aantal personen dat tegelijkertijd vastzat varieerde van 11 tot 52.⁷

Buiten deze tuchthuizen waren er op veel plaatsen gevangenissen waar men gevangenen in afwachting van hun proces of voltrekking van het vonnis kon vasthouden, bijvoorbeeld in een stadspoort, kasteel of kerktoren.

In de loop van de achttiende eeuw veranderden de inzichten ten aanzien van het straffen van wetsovertreders. Verlichte denkers propageerden de vrijheidsstraf omdat zij meenden dat hiervan, meer dan van een lijfstraf, een opvoedende werking uit zou kunnen gaan.

Deze veranderende opvattingen vinden we terug in het Franse strafrecht, dat in het grootste deel van ons land werd ingevoerd in 1810, nadat het Koninkrijk Holland werd ingelijfd bij het Franse Keizerrijk.

EXTRACT-ARRESTEN,

houdende veroordeeling tot Lyf of infamerende í'haffen gewezen in de
 maand July 1800 negen en twintig.

Namen en voornamen, ouderdom en woonplaats, beroep of kostwinning der Veroordeelden, en of dezelve in bechtens of voortvlugtig zyn.	Signalement der Veroordeelden.	Aard en omstandigheden, hetzy verwarrende, hetzy verliggende der misdaden, tyden en plaatsen, waar begaan.	Straffen en veroordeelingen, by die Arresten uitgesproken.
<p>VOETEL, (GERRIT) oud 30 jaren, Tuinder, geboren en wonende te <i>Haarlem</i>, gedetineerde.</p>	<p>Lang 1 El, 4 palm, 5 duim, hebbende blond haar en wenkbrauwen mond ongezigd, blozende kleur, laag voorhoofd, blauwe oogen, goed uitzigt, breedden neus, ordinairen mond, spitsen kin en syde pok- dalig.</p>	<p>Dieftal in een Bedotene Plaats door middel van Overklinning, gepleegd in de maand April 1809 te <i>Haarlem</i>.</p>	<p><i>Zes Maanden Confinement</i> in een Raar- of Tuckthuis, met veroordeeling in de kosten, en ordonnantie tot het drukken en aanplakken van Extract van het Arrest te <i>Amsterdam</i> en te <i>Haarlem</i>.</p>
<p>B O M, (ANTHONY) oud 33 jaren, Teinman, geboren te <i>s' Gravenhage</i>, wonende te <i>Naaldwyk</i>, gedetineerde.</p>	<p>Lang 1 El, 7 palm, 3 duim, hebbende langwerpige an- gezigt, licht bruin haar en wenk- brauwen, rond voorhoofd, blauwe oogen, ordinairen neus en mond, reede kin, blonden baard, geronde kleur en een lik- teken op de rechter pols.</p>	<p>Dieftal bij Nacht in een bewoond Schip, door middel van Inwendige Braak, gepleegd tuschen den 17den en 19den October 1808 aan te <i>Nieuwe Diep</i>.</p>	<p><i>Ten Frankstelling</i> op een Scharot gedurende een kwartier, en <i>Vyf-jarig Confinement</i> in een Raar- of Tuckthuis, met veroordeeling in de kosten, en ordonnantie tot het drukken en aanplakken van Extract van het Arrest te <i>Amsterdam</i> en in de Gemeenten <i>Naaldwyk</i> en <i>Nieuwe Diep</i>.</p>

Schema
Overzicht instellingen gevangeniswezen negentiende eeuw

	1811	1821	1886
<i>(kanton)</i>	politiehuys	huis van bewaring	
<i>(arrondissement)</i>	onveroordeeld of kort gestraft { huis van arrest huis van justitie }	provoosthuys	burgerlijk en militair huys van verzekering } huys van bewaring
<i>(provincie)</i>		passanten	
	langer gestraft	verbeterhuys tuchthuis { huys van correctie huys van reclusie (opsl.) en tuchtiging huys van militaire detentie } strafgevangenis	strafgevangenis
	bijzondere instellingen	{ } bijz. strafgev. rijksopv. gest. rijkswerkinrichting	

Na de Franse tijd bleef deze Code *pénal* gehandhaafd, al werd hij op enkele punten aangepast. De doodstraf zou bijvoorbeeld niet meer worden voltrokken door de guillotine maar met het zwaard of met de strop, door **hanging** (mannen) of wurging (vrouwen). In zekere zin werd het strafstelsel ook gerestaureerd, doordat de schavotstraf opnieuw werd ingevoerd (geseling, tepronkstelling, eerloosverklaring). Vaak werd deze schavotstraf gecombineerd met een vrijheidsstraf.

Organisatie van het gevangeniswezen

De belangrijke plaats die de vrijheidsstraf in het strafrecht ging innemen in (en vervolgens na) de Franse tijd bracht met zich mee dat ook de organisatie van het gevangeniswezen moest worden aangepast. Parallel aan de gecentraliseerde organisatie van de rechtspraak, waarover hiervoor gesproken werd, ontstond een door de centrale overheid georganiseerd **gevangeniswezen**.⁸

1811

Na de inlijving bij het Franse keizerrijk werd in 1811 in het voormalige Koninkrijk Holland het Franse “Arrêté sur l’organisation des prisons” ingevoerd.

We nemen dit “Arrêté” als startpunt bij onze beschouwing van de organisatie. Kennis van deze organisatie is noodzakelijk om een antwoord te kunnen geven op de vraag “Naar welke instelling ging iemand die voor het plegen van een bepaald strafbaar feit vrijheidsstraf moest ondergaan”?

Deze organisatie van het gevangeniswezen is gedurende de negentiende eeuw constant in beweging geweest. Een volledige schets van die ontwikkeling geven zou hier te ver voeren. We moeten ons daarom beperken tot een aantal hoofdlijnen en zullen daarbij gebruik maken van het schematisch overzicht.

Dit schema is bedoeld om de ontwikkeling van de organisatie te kunnen doorgronden. Bij de samenstelling is uitgegaan van drie ijkpunten, drie jaren waarin de organisatie formeel werd vastgelegd. Deze drie meetpunten zijn 1811, 1821 en 1886. De verticale kolommen van het schema komen nu eerst ter sprake.

In 1811 werd het eerder genoemde “Arrêté” ingevoerd. In 1821 werd bij Koninklijk Besluit (Organisatiebesluit) een reorganisatie van het gevangeniswezen doorgevoerd en in 1886 werd het nieuwe *Wetboek van Strafrecht* ingevoerd, waarmee de *Gestichtenwet van 1884* van kracht werd.

Het Franse “Arrêté” uit 1811 onderscheidde vijf typen van gevangenis. Selectie van de gevangenen vond hierbij plaats op basis van het stadium in de rechtspleging (**onveroordeeld**, veroordeeld), lengte van de vrijheidsstraf en aard van het strafbare feit (correctieel of crimineel).

1. “Politiehuizen” (Maisons de **police** municipale) in elk kanton voor onveroordeelden en veroordeelden op kantonnaal niveau, en voor passanten (personen die van de ene naar de andere gevangenis werden vervoerd).

2. “Huizen van arrest” (Maisons d’arrê) bij elke rechtbank, voor onveroordeelden op arrondissementniveau.

3. “Huizen van justitie” (Maisons de justice) bij elk hof, voor onveroordeelden op provinciaal niveau.

4. “Verbeterhuizen” (Maisons de correction) met als belangrijkste cliënten de door een rechtbank tot maximaal één jaar veroordeelden en daarnaast onder andere gegijzelden wegens schulden en kinderen die op verzoek van hun ouders werden vastgezet.

5. “Tuchthuizen” (Maisons de détention) voor door de rechtbank tot meer dan één jaar veroordeelden en voor door een hof veroordeelden.

1821

In 1821 werd een reorganisatie van het gevangeniswezen doorgevoerd. De selectie van de gevangenen bleef in grote lijnen dezelfde als voor 1821. Wel veranderde de naamgeving van verschillende instellingen (zie schema).

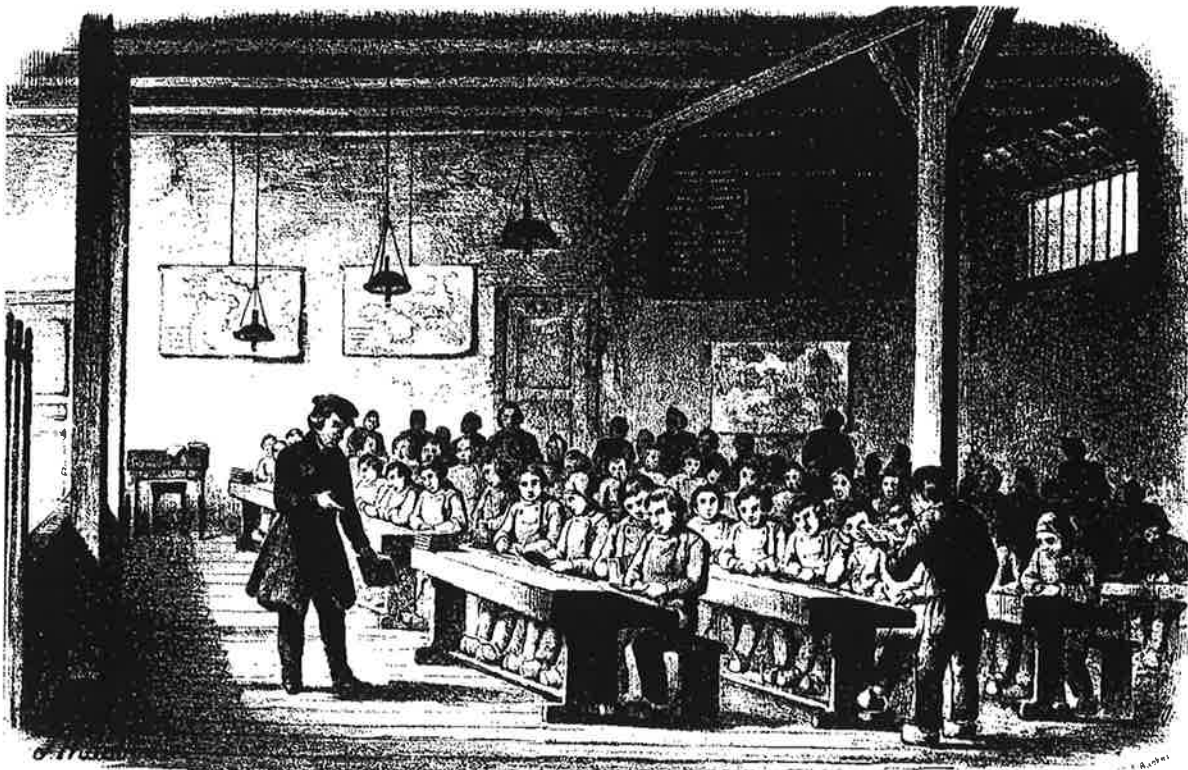
Bovendien konden meerdere instellingen onder één dak samengebracht worden als huis van verzekering (waar een straf tot maximaal 1 jaar uitgezeten mochten worden) of tot strafgevangenis (zie schema).

Een in het oog springende verandering was wel het onderbrengen van militaire gevangenen in de gevangenisorganisatie. Voor onveroordeelde militairen kwam er het **provoosthuis** (bij elke krijgsraad c.q. militaire auditie), kort gestraften gingen naar een huis van verzekering, lang gestrafte militairen (met een straf van meer dan 1 jaar) naar een huis van militaire detentie.

De basis van de organisatie bleef na 1821 ongewijzigd. In de periode tot 1886 voltrokken zich wel enige veranderingen.

In de eerste plaats nam de externe selectie toe. Er kwamen speciale gevangenissen waarbij werd geselecteerd op basis van leeftijd of geslacht: in 1833 een jeugdgevangenis (Rotterdam), in 1836 een gevangenis voor meisjes (Amsterdam). Daarna een speciale

Een klas in de Rotterdamse jeugdgevangenis omstr. 1840
(uit: *Nederlanders door Nederlanders geschetst* (Amsterdam 1842))

vrouwengevangenis (1837, Gouda), een huis van verbetering en opvoeding voor jongens (1857, Alkmaar) en een voor meisjes (1857, Montfoort) en een strafgevangenis voor jongens (1861, Doetinchem).

In de tweede plaats was de discussie over het cellulaire stelsel van invloed op het gevangeniswezen. Vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw werd gediscussieerd over het invoeren van eenzame opsluiting. De gevangenen brachten hun vrijheidsstraf tot dat moment in gemeenschap door: ze sliepen en werkten gezamenlijk in zalen. De discussie ging over de invloed die eenzame opsluiting op lichaam en geest zou hebben, of men over moest gaan tot volledige afzondering of de gevangenen alleen 's-nachts in een cel moest opsluiten, hoe lang eenzame opsluiting maximaal mocht plaatsvinden, of een gevangene de volledige straf in afzondering door zou moeten brengen of daarna nog deel in gemeenschappelijke opsluiting etc.

De steeds weer oplopende discussie over het cellulaire stelsel verhinderde mede vanaf de jaren veertig het totstandkomen en de invoering van een nieuw wetboek van strafrecht. Wel werd in 1851 de cellulaire straf ingevoerd. Aanvankelijk beperkt tot maximaal één jaar, hieraan lagen praktische redenen ten grondslag: er waren nog onvoldoende cellen. Ter compensatie werden in 1854 de schavotstraffen, dwangarbeid en brandmerken afgeschaft (geselen, tepronkstaan etc.). Dit heeft ook betekenis voor degene die onderzoek doet naar een gevangene: men moet rekening houden met overplaatsing van de ene naar de andere gevangenis wegens gebrek aan cellen.

1886

Met de invoering van een nieuw *Wetboek van Strafrecht (1886)* werd de eenzame opsluiting verlengd tot maximaal vijf jaar. Daarmee zijn we aanbeland bij de derde verticale kolom van het schema.

Het Wetboek van Strafrecht maakte onderscheid tussen overtreding en misdrijf. Bij een overtreding hoorde als vrijheidsstraf hechtenis (max. 1 jaar en 4 maanden), in gemeenschap door te brengen in een huis van bewaring (gevestigd in de *arrondissementshoofdplaatsen*). Op een misdrijf stond gevangenisstraf, waarvan maximaal vijf jaar in eenzame opsluiting, uit te zitten in een strafgevangenis. Voor gevangenen op transport kwamen er enkele passantenhuisen.

De organisatie werd vastgelegd in de *Gestichtenwet* van 1884, die met het nieuwe *Wetboek van Strafrecht* van kracht werd.

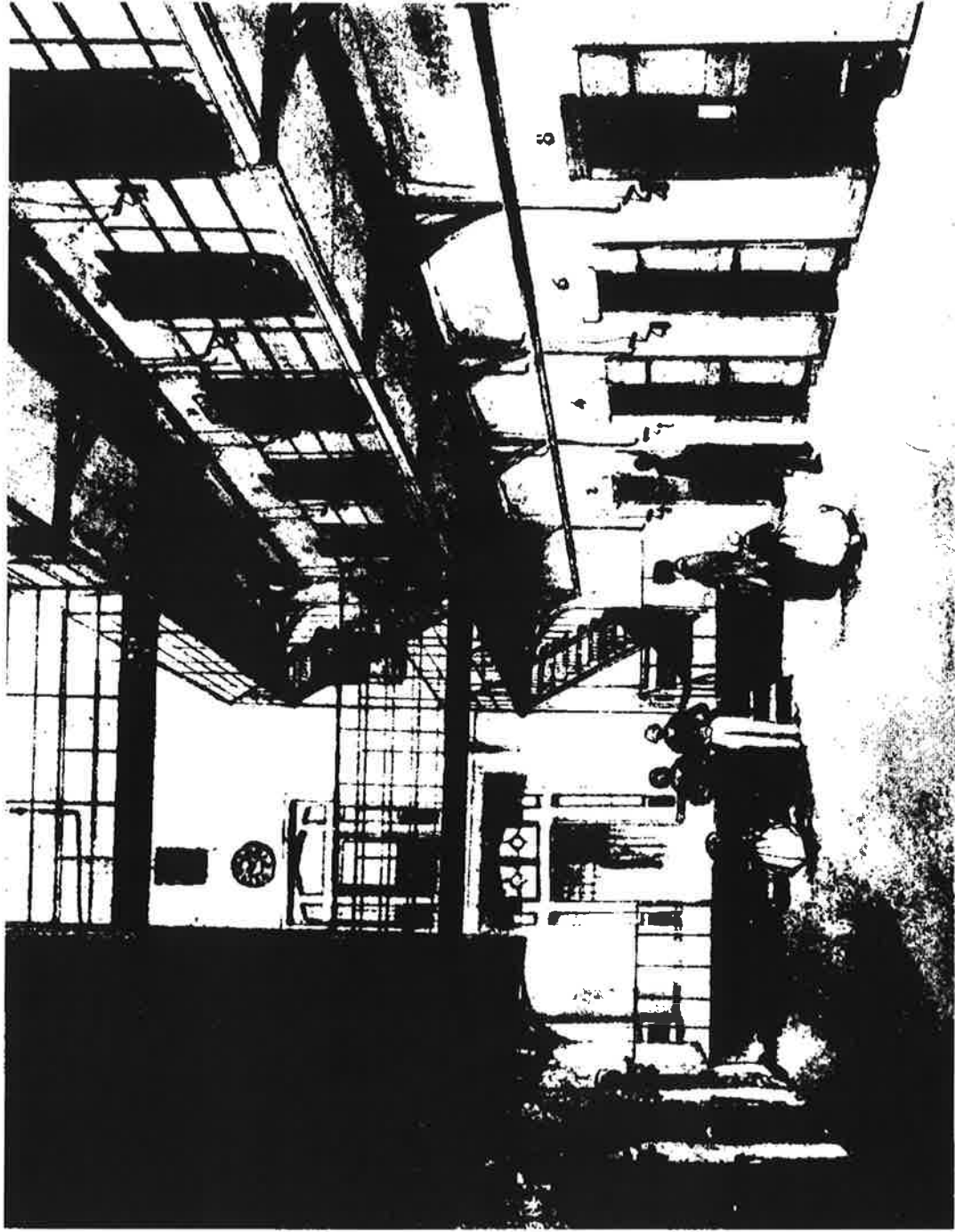
Naast de strafgevangnissen kwamen er een bijzondere strafgevangenis voor hen die meer dan vijf jaar moesten zitten, voor hen die ouder dan 60 jaar waren, en voor hen jonger dan 18 jaar (met gevangenisstraf van langer dan 3 maanden).

Andere bijzondere instellingen waren de rijksopvoedingsgestichten voor kinderen en de rijkswerkinrichtingen voor veroordeelden wegens bedelarij of landloperij (de *Ommer-schans* en *Veenhuizen* in Drenthe).

Het onderzoek: vele startpunten mogelijk

Nadat enig inzicht verworven is in de organisatie van het gevangeniswezen kan een begin worden gemaakt met het onderzoek.

Ik gaf hiervoor al aan dat iemand die enige tijd in de gevangenis doorbracht verschillende papieren sporen naliet, de meeste in de rechterlijke- en de *gevangenisadministratie*, waartussen (zoals na het voorgaande duidelijk zal zijn) een nauwe band bestaat. Daarnaast kunnen sporen aangetroffen worden in de gemeentelijke administratie, zowel in

De eerste cellulaire gevangenis in Nederland, te Amsterdam (Weteringschans), voor de ingebruikneming. Cellengalerij met uitzicht op de centrale hal omstr. 1847 (Potlood en penseel in grijs, 13,9 x 17,5 cm; door W. Hekking; collectie en foto Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam)

de woonplaats van de gestrafte, de gemeente waar het strafbare feit werd gepleegd (getuigeverhoren en het verzamelen van belastend materiaal door een burgemeester op verzoek van een officier van justitie), de gemeente waar het vonnis is voltrokken (aanplakbiljetten waarop de vonnissen werden vermeld), in de militaire administratie (stamboeken), in het archief van het Kabinet des Konings (Koninklijke Besluiten met betrekking tot strafvermindering en gratieverlening), van het Departement van Justitie (adviezen hierover aan de Koning), de pers (dag- en weekblad met artikelen over het strafbare feit, proces, veroordeling, strafvoltrekking etc.).

We zien hier bij elkaar een aantal onderzoeksmogelijkheden. In principe kan elk van de hier aangegeven mogelijkheden het startpunt zijn. Dit hangt af van de aanleiding van het onderzoek: een kranteknipstel, een overlijdensakte, een oud aanplakbiljet met vonnissen, aangetroffen in een gemeentemuseum etc.

Afhankelijk van het startpunt kan het onderzoek worden uitgebreid over de verschillende aangegeven terreinen. Vanwege de **verschillende** invalshoeken van waaruit het onderzoek begonnen kan worden is het niet mogelijk hiervoor een algemeen geldend onderzoekmodel te geven.

Daarbij komt dat geen onderzoek gelijk is omdat de onderzoeker op onverwachte momenten te maken krijgt met het ontbreken van archiefmateriaal, waardoor hij genoodzaakt wordt om te zien naar een alternatieve route.

Bovendien heeft elk archief zo zijn bijzondere onderzoeksmogelijkheden: bijvoorbeeld een naamindex op de lokale courant, de correspondentie van de burgemeester, een bevolkingsregister van de gevangenis, etc. Het is daarom verstandig de reden van uw bezoek mee te delen aan de archiefambtenaar in de studiezaal van een archiefinstelling. Deze zal u de juiste weg wijzen.

ALGEMEEN NEDERLANDSCH POLITIEBLAD

Ook het Centraal Bureau voor Genealogie heeft enkele bijzondere mogelijkheden in huis voor onderzoek naar gevangenen: het *Algemeen Nederlandsch Politieblad* en het *Geheim register van ontslagen gevangenen*.

Het *Algemeen Nederlandsch Politieblad*, uitgegeven vanaf 1852 (het Centraal Bureau voor Genealogie bezit op de jaargangen 1854 en 1874 na een complete serie over de jaren 1852-1946) bevat verschillende rubrieken, die wekelijks terugkeren, en waarvan de belangrijkste zijn: benoeming, ontslag en schorsing van politieambtenaren, ontvreemde of vermiste zaken, signalementen van verwijderde vreemdelingen, verzoeken tot aanhouding. Voor ons onderwerp is vooral de laatste rubriek van belang. Onder het kopje "gesignaleerde misdadigers" werd aanhouding gevraagd van verdachten, bij verstek veroordeelden of ontsnapte gevangenen. Het Centraal Bureau voor Genealogie beschikt over een alfabetische index op familienaam over de jaren 1852-1861 en 1862-1871. De andere jaargangen bevatten in veel gevallen een jaarindex.

Een voorbeeld: in 1853 werd opsporing verzocht van Pieter Adrianus de Haas, oud omstr. 40 jaar, zaakwaarnemer te Breda; signalement: "lang 1.7 el, aangezigt breed en bol, kleur bleek, haar, wenkbr. en oogen bruin, baard dito en doorlopende onder de kin, (draagt een bril), voorhoofd klein, neus breed, mond gewoon, kin klein". De Haas was door de rechtbank te Breda op 17 oktober van dat jaar bij verstek veroordeeld tot een boete van f100 en een maand gevangenisstraf, wegens "belediging van eenen bevelhebber en agenten der gewapende magt, in de uitoefening hunner bediening, en het maken van nachtelijk burengerucht ter verstoring van de rust der ingezetenen". Enkele weken later kon de Bredase officier van justitie in het *Politieblad* melden dat de betrokkene was aangehouden in Leiden.⁹

Een tweede bron bij het Centraal Bureau voor Genealogie voor onderzoekers naar negentiende-eeuwse verwanten die enige tijd in de gevangenis doorbrachten is het *Geheim register van ontslagen gevangenen*. Dit register werd vanaf 1882 in maandelijks afleveringen uitgegeven en toegestuurd aan ambtenaren van het openbaar ministerie (procureurs-generaal en officieren van justitie), officieren van de marechaussee en commissarissen van politie in gemeenten met meer dan 10.000 inwoners. Het bevatte het signalement en verdere bijzonderheden (veroordelingen, karakter, gevangenis waaruit ontslagen) betreffende "alsnog in het algemeen gevaarlijk te achten gevangenen" die in de daaropvolgende maand in vrijheid zouden worden gesteld: alle gevangenen uit de Leeuwardense strafgevangenis en de recidivisten (bij herhaling veroordeelden) uit gevangnissen te Hoorn, Leiden, 's-Hertogenbosch, Rotterdam, Amsterdam en Utrecht (met een gevangenisstraf van meer dan twee jaar in gemeenschap of een jaar in afzondering). Samen met elke aflevering van het register kregen de geadresseerden carte-visite portretten van de betrokkenen toegezonden. Inhoud en bestaan van het register en de foto's moesten door de ontvangers ervan zoveel mogelijk geheim worden gehouden.

Een aantal albums met dergelijke portretten bevindt zich in de collecties van het Iconographisch Bureau.¹⁰

Het Centraal Bureau voor Genealogie bezit de jaargangen 1 (1882) - 9 (1890) van het *Geheim register*. Het maandblad hield waarschijnlijk kort na het midden van de jaren negentig op te bestaan." In de belangrijkste Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken is het tijdschrift niet aanwezig.¹² Mogelijk zijn nog exemplaren bewaard gebleven in bibliotheken van rechterlijke instellingen.

Gezien het bijzondere karakter van dit register, en de openingen die het kan bieden bij (of voor) het onderzoek naar gevangenen is als bijlage bij dit artikel een alfabetische index van de in de jaargangen 1882-1890 vermelde gevangenen opgenomen (bijlage 4).

Waar bevinden de archieven zich

Er zijn zoals gezegd verschillende punten waarop het onderzoek kan starten en vele mogelijkheden om het voort te zetten, maar centraal in het onderzoek naar personen die enige tijd vast hebben gezeten zullen toch de gevangenisarchieven staan en meer in het bijzonder de gevangenisregisters, omdat zij de sleutel vormen tot andere bronnen.

De eerste vraag die wij ons moeten stellen is dan: waar bevinden de gevangenisarchieven zich? Het antwoord hierop luidt: als regel in de rijksarchieven van de provincie waar een gevangenis gevestigd was. Hierbij dienen twee restricties gemaakt te worden: voor zover overgebracht en voor zover bewaard gebleven.

Een overzicht van de gevangenisarchieven die door de verschillende rijksarchieven worden beheerd vindt u in de provinciale archiefgidsen¹³ onder hoofdstuk 1 paragraaf 6: 'In de provincie werkzame rijksorganen, justitie'.

Een deel van de archieven is geïnventariseerd. Vooral de laatste vijftien jaar is veel gedaan aan het toegankelijk maken van deze archieven.¹⁴ Van de overige archieven bestaat in veel gevallen een plaatsingslijst of magazijnlijst. Met zo'n lijst kunnen wij ons vaak goed behelpen, omdat de belangrijkste bron, de volumineuze gevangenisregisters meestal het grootste deel van het archief uitmaken. Op de plaatsingslijsten staan zij vaak afzonderlijk vermeld (hoewel niet altijd met de juiste naam van de instelling waarop zij betrekking hebben).

Ik maakte twee restricties: voor zover overgebracht en voor zover bewaard gebleven.

Wanneer de inventarisatie van de gevangenisarchieven in een bepaalde plaats of provincie wordt aangevat blijkt vaak dat van bepaalde instellingen niet of nauwelijks materiaal aanwezig is in dat rijksarchief. Dit kan komen omdat archieven nog elders berusten of omdat ze verloren zijn gegaan.

Bij het inventariseren van de Groningse gevangenisarchieven heeft men bijvoorbeeld materiaal teruggevonden in Den Haag bij het Centraal Wervings- en Opleidingsinstituut voor het Gevangeniswezen, bij de Van Mesdagkliniek, in Veenhuizen in Drenthe, en bij het kantongerecht te Hoogezand.

Soms is slechts een klein deel van een gevangenisarchief bewaard gebleven of is het archief geheel verloren gegaan.

Met welke gevangenis beginnen?

In welke gevangenis moet het onderzoek worden begonnen? Het belangrijkste advies luidt: probeer (wanneer u niet weet in welke gevangenis iemand gezeten heeft) het spoor op te pakken op het moment dat hij of zij nog niet veroordeeld is of kort na de veroordeling. U vindt een verdachte c.q. kortelings veroordeelde dan nog dicht bij huis: afhankelijk van de aard van het strafbare feit in de gevangenis bij het kantongerecht, bij de rechtbank of bij het provinciale hof waaronder zijn of haar woonplaats c.q. de plaats waar het strafbare feit werd begaan ressorteerde. Na de rechtszaak kan een veroordeelde in principe in het hele land zijn geplaatst. Plaatsing was niet alleen afhankelijk van de aard van het gepleegde feit of de lengte van de opgelegde vrijheidsstraf, maar ook van de vraag of er ruimte was in een bepaalde strafinrichting. Soms werd een gevangene, in verband met een van de reorganisaties, tussentijds overgeplaatst naar een andere gevangenis.

Een overzicht van de indeling van de rechtsgebieden vindt u in een inventaris van de rechterlijke archieven in een provincie. Voor de situatie in de jaren veertig van de negentiende eeuw kunt u ook terecht bij het *Aardrijkskundig woordenboek van A.J. van der Aa*.¹⁵ Van der Aa geeft precies aan in welk kanton, respectievelijk arrondissement een bepaalde plaats lag. Vanaf 1860 staat jaarlijks een overzicht van de rechterlijke organisatie in de *Staatsalmanak*.

Vanaf dat jaar is in de *Staatsalmanak* ook een overzicht van het gevangeniswezen opgenomen: we kunnen zo zien waar in een bepaald jaar een bepaald type gevangenis was gevestigd. Dit is een goed hulpmiddel tijdens het onderzoek.

Gevangenisregisters

De gevangenisregisters vormen zoals al werd aangegeven de belangrijkste bron bij het onderzoek. Sinds 1814 werd bij het registreren van de gevangenen gebruik gemaakt van modelregisters die van hogerhand waren voorgeschreven. Een overzicht van de inhoud van deze modelregisters vindt u in de bijlagen 1-3. De registers werden voorbedrukt aangeleverd (voorzien vaak van het nummer of de letter uit de serie modellen). Bij het raadplegen van de registers kunt u zo, wanneer dit bijvoorbeeld uit een plaatsingslijst niet blijkt, aan de hand van de bijlagen 1-3 vaststellen welk register u in handen heeft.

In 1814 werden twee modelregisters vastgesteld, een algemeen register en een register van signalementen. In 1842 werd dit gewijzigd in zeven modelregisters (genummerd 1-7), die na de invoering van het *Wetboek van Strafrecht* in 1887 werden gereduceerd tot vier (met de letters A-D). De laatstgenoemde registers waren in de jaren zeventig van de twintigste eeuw nog in gebruik. Naast deze modelregisters hielden sommige gevangenis-

sen nog een afzonderlijke vorm van registratie bij. Zo had bijvoorbeeld de strafgevangenis te Leeuwarden een controleregister waarin de gegevens uit verschillende modelregisters waren samengebracht.

De openbaarheid van de registers is beperkt. De meeste rijksarchieven hanteren de stelregel dat de registers tot 1900 vrij geraadpleegd kunnen worden, maar dat bij onderzoek in registers van jongere datum moet worden aangetoond dat de persoon waarnaar onderzoek wordt gedaan is overleden. Als bewijs hiervoor kan bijvoorbeeld het uittreksel van de persoonskaart van de betrokkene dienen.

Om welk register het ook gaat, bepaalde gegevens keren steeds weer terug (zie bijv. 1842 Model 5): naam, leeftijd, woonplaats, beroep, na 1886 het signalement (vóór die tijd in een afzonderlijk register), gegevens over het vonnis, de straf, afslag (verkorting straf), ontslag, wanneer uit welke gevangenis gekomen, transport (wanneer en naar welke gevangenis).

Het onderzoek zal dan ook in veel gevallen van start gaan bij deze registers, gezien de toegang die zij geven tot andere onderzoeksmogelijkheden: het vonnis waarin de vrijheidsstraf werd vastgelegd, strafvermindering en gratieverlening. Andere delen van het gevangenisarchief bevatten minder persoonsgegevens, maar kunnen dienen om een beeld te krijgen van het leven in de gevangenis.

De gevangenen werden in volgorde van binnenkomst ingeschreven. Een index bevatten de registers niet. Het zoeken vergt dan ook het nodige geduld.

De inhoud van de registers kunnen we illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden uit de rubrieken onveroordeeld of licht gestraft en langer gestraft.

Onveroordeeld en lichte straf

Onveroordeelden, zij die wachtten op hun berechting of zij die berecht waren en wachtten op transport naar een andere gevangenis brachten enige tijd door in een van de instellingen die in het schema in de groep “onveroordeeld of kort gestraft” geplaatst is.

Aan het begin van dit artikel zijn al enkele voorbeelden gegeven van personen die enkele dagen doorbrachten in het huis van bewaring oude stijl (als kantonnale gevangenis) te Leiden.

Enkele voorbeelden uit een register van een huis van arrest (een gevangenis op arrondissementsniveau):

In het register 1813-1816 van het huis van arrest te **Dordrecht**¹⁶ werd op 31 juli 1816 Gijsbert van de Graaf, 23 jaar, boerenarbeider, ingeschreven. Hij kreeg van de rechtbank twee jaar wegens “ongeregelheden”. Over zijn uiterlijk komen we niets te weten omdat het signalementregister niet bewaard is.

Het archief van de rechtbank van eerste aanleg te Dordrecht is verloren gegaan zodat we hieruit niet te weten kunnen komen wat deze ongeregelheden inhielden. Toch kunnen we nog iets van de achtergrond van de straf achterhalen uit de stukken bij een gratieverzoek dat Van de Graaf, zoals bleek uit het register, bij de Koning indiende.

Hij bleek enigszins beneveld een handgemeen gehad te hebben met ene Jan van der Burg, die bekend stond als opsnijder. Als verzachtende omstandigheden werden aangevoerd: dat hij altijd van goed gedrag was geweest en dat hij zijn 70-jarige moeder moest verzorgen. De Koning toonde mededogen en verleende afslag van straf tijd waardoor Van de Graaf een jaar eerder vrijkwam.¹⁷

Bij Doris Martes, een 34-jarige soldaat die in 1816 tot twee jaar werd veroordeeld wegens bedrog, dreigt het onderzoek snel vast te lopen, hij werd na zijn veroordeling overgebracht naar het verbeterhuis in **Rotterdam**.¹⁸ Het archief van de Dordtse rechtbank is zoals we zagen verloren gegaan, de registers van de Rotterdamse gevangenis beginnen pas in 1872. We weten niet tot welk legeronderdeel hij behoorde en waar hij gelegerd was (in Dordrecht?), zodat onderzoek in de stamboeken van militairen gelijk staat aan het zoeken naar een speld in een hooiberg. Misschien is hij overleden in Rotterdam?

Annigje van der Kooi, een 13-jarig meisje uit Heinenoord zat in 1853 enkele maanden in het Dordtse huis van **arrest**,¹⁹ wegens diefstal van een paar klompen, drie roggebroden, een stuk kaas en een zakje meel uit een winkel. Zij werd na haar veroordeling tot zes maanden overgebracht naar de strafgevangenis in Dordrecht (waar wij de draad weer oppakken) om vervolgens via Rotterdam naar de “Gevangenis voor jeugdige veroordeelden van het vrouwelijke geslacht” in Amsterdam getransporteerd te worden.²⁰ In het Dordtse **signale-**mentenregister, waarnaar zowel het register van het huis van arrest als dat van de strafgevangenis verwijzen, vinden wij verdere **persoonsgegevens**.²¹

Pieter Rijnbende, huisonderwijzer te Klaaswaal, 42 jaar, geboren te Schiedam, werd door de Dordrechtse rechtbank wegens diefstal van een lakense jas in een herberg veroordeeld tot één maand eenzame opsluiting. Drie dagen na zijn vonnis werd hij overgebracht naar de “gevangenis bestemd voor eenzame opsluiting” te Gorinchem.” Zijn vonnis vinden we terug in het archief van de arrondissementsrechtbank. Het bevat minder informatie dan de gevangenisregisters.²³ In Gorinchem komen we niet verder: gevangenisregisters ontbreken.

Zwaardere straf

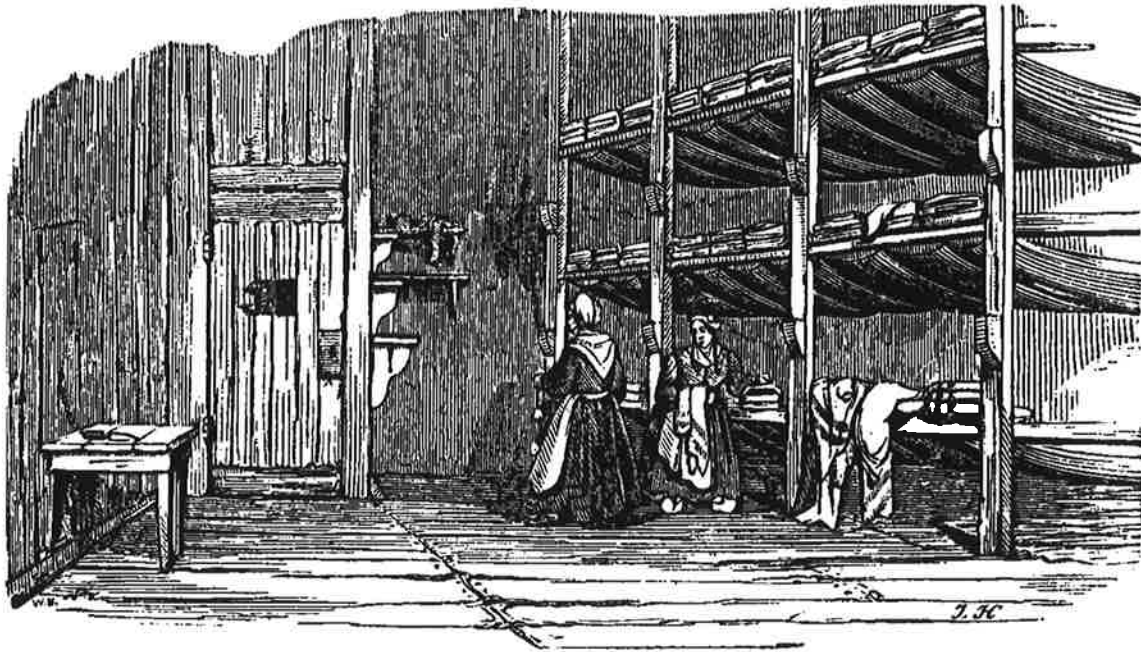
Enkele voorbeelden van zwaarder gestraften:

Het overlijden van Gerrit **Verkerk**, militair, overleden Oegstgeest 25 oktober 1849 werd aangegeven door gevangenbewaarder Jacobus **Vuisting**.²⁴ Bij nader onderzoek bleek dat in Oegstgeest, even buiten de grachten van Leiden, een militaire gevangenis gevestigd was. De registers waren bewaard gebleven. Na enig zoeken werd de inschrijving van Gerrit **gevonden**.²⁵

Hij was in 1846 door de krijgsraad in Zeeland veroordeeld tot 15 jaar kruiwagenstraf (dwangarbeid) wegens het toebrengen van slagen aan meerderen (onder verzachtende omstandigheden). Uit zijn inschrijving in het signalementregister bleek dat hij fuselier was in het 3e bat. 3e reg. inf. Uit het militaire stamboek dat wij vervolgens ter hand namen bleek dat hij als remplaçant in 1842 in dienst was gekomen. Uit het stamboek bleek overigens dat hij al eerder was veroordeeld wegens desertie. Vandaar de lange **kruiwagenstraf**.²⁶

Gerrit was niet de enige die de militaire gevangenis niet levend verliet. Uit het gevangenisregister waarin hij werd opgenomen kunnen we opmaken dat één op de vijf à zes gevangen militairen zijn lot deelde.

Adolf de Wit uit Harderwijk, matroos 3e klasse op Z.M. Wachtschip Sambre, werd in 1843 wegens hetzelfde vergrijp veroordeeld tot de kogel. Hij kreeg echter gratie. In 1844 werd de straf bij K.B. omgezet in “een maal vallen van de ra”, twintig slagen met een kort touw (hij werd “gelaarsd”, zoals men dat noemde) en zes jaar gevangenisstraf. Nadat hij één jaar afslag had gekregen wegens goed gedrag kwam hij in 1848 vrij uit de militaire **gevangenis**.²⁷

Slaapzaal in een Nederlandse gevangenis, omstr. 1840
(uit: *Nederlanders door Nederlanders geschetst* (Amsterdam 1842))

De strafgevangenis in Leeuwarden was lange tijd bestemd voor zware criminelen. De gevangenis stond bekend om zijn hoge sterftcijfer, dat in sommige jaren boven de tien procent uitkwam.²⁸ Hier legde men los van de modelregisters een apart controleregister aan, waarin alle gegevens uit de andere registers bij elkaar werden gezet. Twee voorbeelden hieruit:

Peter Lange, porceleinkramer afkomstig uit Düsseldorf, werd door het gerechtshof in Gelderland in 1830 veroordeeld tot geseling met de strop om de hals, brandmerk en twintig jaar gevangenisstraf wegens gewapende inbraak met bedreiging. Hij kwam de gevangenis met een zwakke gezondheid binnen, maar overleefde desondanks. In 1848 werd hij na bekorting van zijn straf ontslagen. Hij verliet de gevangenis met een zeer zwakke gezondheid en 73 gulden op zak die hij verdiend had met kaarden, spinnen en aardappelen schillen. De gevangenispredikant tekende in het controleregister aan dat hij een bedekt karakter had en niet te vertrouwen was.²⁹

Gerrit Jan Westerhoudt werd in 1840 door het Gelderse gerechtshof veroordeeld tot tepronkstelling en 6 jaar gevangenisstraf wegens bedrieglijke bankbreuk (faillissement als gevolg van strafbare feiten). Hij gedroeg zich in de gevangenis zeer onaangepast, zat regelmatig enige dagen in het cachot op water en brood (wegens brutaliteit, ongehoorzaamheid, vernielen van grondstoffen, aanhoudende luiheid enz.). Hij zat dan ook zijn hele straf uit, zonder vermindering. De dominee tekende aan: “onnadenkend en zorgeloos”³⁰

Veroordeelden wegens landloperij of bedelarij

Zowel onder de *Code pénal* als het *Wetboek van strafrecht* (1886) werden landloperij en bedelarij beschouwd als strafbare feiten. Veroordeelde landlopers en bedelaars werden tot

Dinsdags Smiddags Graaiw Ereten met een Stuk
Roggebrood weegende $\frac{1}{2}$ pond met Kaas voor de mans
den ontbyt als 's maandags

de Jongens Vrouwen en die half Taak doen enige
tijt graaiw Ereten een Stuk Rogge brood weegende
 $\frac{1}{2}$ pond, met Kaas
den Ontbyt als 's maandags.

Woensdags voor den Ontbyt voor de mannen, Jong-
gens, vrouwen, en die half taak doen, als voren.

Smiddags een Kermme met groene Ereten met kop
gekoekt, de mans een Stuk Rogge brood daar toe
weegende $\frac{3}{4}$ pond, met Kaas, en de Jongens Vrouwen
en die half Taak doen daar toe een Stuk Rogg-
brood weegende $\frac{1}{2}$ pond met Kaas.

Donderdag voor den Ontbyt voor de mans Jongens
en Vrouwen en die half taakdoen, als voren.

Smiddags voor de mans $\frac{1}{2}$ pond vlees off $\frac{1}{2}$ pond
Spek, zonder Been, twee Stukken droog brood daar
toe weegende $\frac{1}{2}$ pond met een kermme met gepelde gerst
met kop gekoekt.

de Jongens en de mans die half taak doen $\frac{1}{2}$ pond
vlees off $\frac{1}{2}$ pond Spek zonder been, twee Stukken
droog brood daar toe weegende $\frac{3}{4}$ pond, met een kerm-
me gepelde gerst als voren.

de Vrouwen geen vlees off Spek maar alleenlijk een
Kermme met gepelde gerst, met kop gekoekt met een
Stuk Rogge brood weegende $\frac{3}{4}$ pond met Kaas of
beter.

1827 ondergebracht in de gevangenissen te Veere of Hoorn. In dat jaar werden deze instellingen opgeheven en werden de door de Maatschappij van Weldadigheid te Veenhuizen en Ommerschans (Drenthe) gestichte bedelaarskoloniën de officiële plaats waar veroordeelde bedelaars en landlopers naar toe gezonden werden. Dit bleef zo gedurende de negentiende eeuw.

Bedelaars en landlopers vormen een niet onaanzienlijk deel van **degenen** die veroordeeld werden tot een vrijheidsstraf. Zij zijn echter gemakkelijker te traceren dan andere veroordeelden omdat we weten dat we ze moeten zoeken in de gevangenisadministratie van Ommerschans of Veenhuizen: in het Rijksarchief in Drenthe te Assen. Om de weg te kunnen vinden in de ca 400 inschrijvingsregisters die van deze instellingen bewaard zijn moet men behalve de exacte naam van een persoon het jaar weten waarin hij of zij (volgens negentiende-eeuws spraakgebruik) werd "opgezonden".³¹

Strafvermindering

Indien het onderzoek naar een gevangene in de inschrijfregisters vastloopt kan geprobeerd worden het spoor weer op te pakken via de stukken die betrekking hebben op verzoeken tot gratie of strafvermindering: bewaard in het Algemeen Rijksarchief in de archieven van het Departement van Justitie (1813-1823 en 1842-1917) of Binnenlandse Zaken (waar het gevangeniswezen in de periode 1823-1842 onder ressorteerde).

Bijna alle gestraften (of hun verwanten, bijvoorbeeld de echtgenote) vroegen tijdens de gevangenschap strafvermindering aan. Dergelijke verzoeken werden in veel gevallen gehonoreerd (behalve wanneer de gedetineerde zich slecht gedroeg), zeker tot het nieuwe *Wetboek van Strafrecht (1886)*. "Afslag", zoals men strafvermindering noemde, werd namelijk veelvuldig gehanteerd om de als onredelijk ervaren straffen te temperen, die volgens het heersende strafrecht gegeven moesten worden.³²

De stukken betreffende gratieverlening zijn opgeborgen tussen de chronologisch geordende ingekomen en minuten van uitgegane stukken van het betreffende departement. Op de correspondentie bestaat veelal een getrapte toegang: een klapper (alfabetische lijst van namen en zaken) verwijst naar een nummer in een index waarin een korte samenvatting van een bepaald stuk wordt gegeven. De index verwijst op zijn beurt weer naar de correspondentie zelf. In de correspondentie kunnen we aantreffen: verzoeken om **strafvermindering**, voorstellen van de commissie die zich hiermee bezighield, van het openbaar ministerie, van de Hoge Raad, voordracht van de minister aan de Koning, met eventueel aantekening over de Koninklijke Besluiten (een volgende te raadplegen bron) etc.³³

Celis van der Reep

Ter illustratie van de mogelijke resultaten van een speurtocht naar gevangen verwanten volgt hier als besluit van dit artikel een korte samenvatting van een afgerond onderzoek. Het werd verricht door J. van der Reep, die een verslag ervan beschikbaar stelde aan de bibliotheek van het Centraal Bureau voor Genealogie.%

Tijdens genealogisch onderzoek in het bevolkingsregister van Leiderdorp bemerkte de heer Van der Reep tot zijn verwondering dat achter de naam van Celis van der Reep in potlood het woord "gevangene" was bijgeschreven. Dit vormde het begin van zijn speurtocht.

Celis van der Reep werd geboren te Lisse in 1805 als oudste zoon van Floris van der Reep en Antje Weijers, zijn vader was de eerste uit een opeenvolgend aantal generaties die het beroep van slachter/vleeshouwer uitoefenden. Celis trouwde in 1833 als boerenknecht

18

Sub N° 33

Lijne Majesteit den Koning

Sire!

Het is met de meeste goetmoed dat de ondergetekende Joseph Abraham de Klein woonende te Amersfoort de vrijheid neemt zich tot een Majesteit te wenden te kunnen gende.

Dat hij zich steeds altijd als een rechtvaardige heeft gedragen, en nooit iets op zijn gedrag niet dankbetent.

Dat zelfs toen hij in den jaare 1830 voorstet en Hadrianus met de schuldery was aangehouden hij steeds de meeste loffelijke gedragingen heeft verkregen, en nooit door zijn Gheft gebract of berischt is geworden.

Dat hij seden dien tijd vader van 5 kinderen is geworden voor wier verzorging hij dag en nacht bezig moet zijn, en die hij steeds met een socht opvoeden zoo dat nooit herbergen of plaakken van publike verzamelingen door hem bezocht worden.

Dat hij weder door een enkel misdrijf in verwoering van loon, -twis heeft getreft in de uitvoering van zijn beroep als meesterkracht in de bakkerij, voor welke overreding hem bij vonnis van de Spandischmann rechtbank alhier een gevangenisstraf van 2 dagen is opgelegd.

Dat hoe rigvaardig de Regtbank ook ten aenz. gehandeld heeft, valt het den Dekwitrant zeer hard op wiens gedrag nooit geen aanmerkingen konden worden gemaakt, en miens enigsz. bij zijn goede naam is, al wordt het maar eenige uren in een verblijf van misdadigers te worden opgeden te meer nog, daar dit ook nog enig nadeelig invloed op het volgende leven zijner kinderen kan hebben.

Predens waarom de Dekwitrant zich voor Uwe Majesteits troon nederwerpt om Uwe Majesteit te suppliceren dat het Uwe Majesteit moge binguen hem kwijtschelding van den straf te verleenen waardoor hij zich door Uwe Majesteit als het ware gelukkig gemaakt zal beschouwen, hetwelk doende Uwe Majesteit zeer getrouwling onderdaan

Amersfoort den 20 Mei 1851

J. A. Klein

met Magdalena van Es. Zij woonden na hun huwelijk aanvankelijk in Zoeterwoude, waar hij in 1837 een huisje kocht, en vanaf 1841 te Leiderdorp. Het ging hem daar niet echt voor de wind, wat blijkt uit het feit dat hij in 1845 gedurende een aantal weken van het r.k. armbestuur een kwartje per week bijstand ontving.

Het gebeuren dat Celis uiteindelijk in het zelfde jaar in de gevangenis bracht liet zich na onderzoek in het archief van de gemeente Leiderdorp (processen verbaal opgemaakt door de burgemeester) als volgt reconstrueren. Op zaterdag 11 oktober 1845 meldde zich bij de burgemeester van Leiderdorp Jan de Jong, die de diefstal van een oud schaap en van een lam kwam aangeven.

De volgende dag werd bij plaatsgenoot Klaas Mooy een visnet gestolen dat te drogen was opgehangen. Hij werd op de diefstal attent gemaakt door Celis van der Reep. Mooy zag hierin blijkbaar aanleiding om Van der Reep te verdenken en hij postte in zijn schuur, van waaruit hij de verdachte in de gaten kon houden.

Vanuit zijn schuilplaats zag hij hoe Celis's avonds uit zijn huis vertrok en even later de ingewanden van een schaap van een brug naar beneden wierp in het watertje De Does. In de haast bleven hierbij enkele van de ingewanden aan de brug hangen. Nadat Mooy dit had bericht aan de burgemeester werd huiszoeking gedaan bij Van der Reep waarbij een deel van een geslacht schaap gevonden werd.

Tijdens het verhoor dat Van der Reep werd afgenomen door de burgemeester vertelde hij hoe hij aan het schaap was gekomen. 's Woensdags in de week daarvoor was een hem onbekende man bij hem gekomen die gevraagd had of hij diezelfde avond naar de herberg "Ik Leer Nog" wilde komen om daar een schaap te kopen. Toen hij 's avonds bij de herberg kwam was daar dezelfde man bezig een schaap te villen. Het gevilde schaap kocht hij voor f 3,50 en hij slachtte het thuis. Het vlees verkocht hij te Leiden. Bij navraag te Leiden bleek dit verhaal niet te kloppen.

Twee dagen later werd opnieuw huiszoeking gedaan. Toen werd een geslacht lam gevonden. De verdenking van de veediefstal kwam nu wel erg sterk te rusten op Celis van

Werkzaal in een Nederlandse gevangenis, omstr. 1840
(uit: *Nederlanders door Nederlanders geschetst* (Amsterdam 1842))

der Reep. Hij werd overgebracht naar Leiden voor verder verhoor. Op verzoek van de officier van justitie werd een deel van het geslachte lam als bewijsmateriaal nagezonden. Het staartje van het lam werd **Celis** noodlottig. Toen de bestolene (Jan de Jong) met dit deel van het lam werd geconfronteerd verklaarde hij dat het afgebonden staartje op precies dezelfde wijze was afgesneden als **Celis** gewoon was het te doen. Enkele dagen later werden ook de uit het water bij de brug opgeviste ingewanden opgestuurd naar Leiden als bewijsmateriaal.

De processtukken zijn verloren gegaan, maar we weten uit wat er volgde dat **Celis** vier maanden later, op 19 februari 1846 wegens "medepligtigheid aan diefstal van vee uit een weide, door, des bewust, het gestolen vee te hebben geheeld" werd veroordeeld door het provinciaal gerechtshof in Den Haag tot een half uur tepronkstelling op een schavot en zes jaar tuchthuisstraf. Tegen deze uitspraak ging hij in cassatie bij de Hoge Raad, die het vonnis op 6 mei 1846 bevestigde (Archief Hoge Raad, tevens gepubliceerd in Weekblad van her *regt*). *Nog* diezelfde dag werd hij ingesloten in het Haagse Huis van Verzekering en 15 juli 1846 van daar overgebracht naar het Huis van Bewaring in Leiden (inschrijving register Huis van Bewaring). In deze plaats onderging hij zijn schavotstraf (met op zijn borst een bord met zijn naam en de reden van zijn veroordeling) (Gemeentearchief Leiden, afleesboeken met gepubliceerde vonnissen). In november 1846 werd hij overgebracht naar het tuchthuis te Woerden om daar zes jaar uit te zitten (register van inschrijving).

Hij overleefde de gevangenis. Tot twee maal toe kreeg hij bij Koninklijk Besluit strafvermindering (Archief Kabinet des Konings, Koninklijke Besluiten). In juli 1851 kwam hij vrij, tien maanden voor het verstrijken van de termijn van zes jaar.

Celis trok weer in bij zijn gezin te Leiderdorp, vestigde zich daarna te Zoeterwoude en overleed in 1853 in een keet bij het Haarlemmermeer, waar hij bij de drooglegging werkzaam was als grondwerker.

Het hier gegeven voorbeeld laat zien dat een kleurrijk stukje familiegeschiedenis te schrijven is als men zijn weg - met hindernissen - gevonden heeft in het rijke negentiende-eeuwse bronnenmateriaal op zoek naar gevangen voorouders (of hun verwanten).

Bijlage 1 **Modelregisters 1814**

ALGEMEEN REGISTER

- volgnummer;
- datum van inkomen;
- naam en voornaam;
- van welk geslacht;
- ouderdom;
- beroep of kostwinning;
- op wiens order ingebracht;
- over welke misdaad beschuldigd of veroordeeld;
- tot welke straf verwezen;
- einde van den straftijd;
- tijd van afslag, die daarop zoude mogen verleend zijn;
- datum van vervoering of ontslagen;
- waar naar toe vervoerd;
- aanmerkingen.

